

Grzegorz Ignatowski

Oenzetowskie Szczyty Ziemi a kwestia edukacji ekologicznej

Pedagogika Rodziny 3/1, 93-109

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Grzegorz Ignatowski

Społeczna Akademia Nauk

Oenzetowskie Szczyty Ziemi a kwestia edukacji ekologicznej

The UN Earth Summit and the Question of Ecological Education

Troska o środowisko stanowi jeden z najważniejszych priorytetów przy podejmowaniu wszelkich inicjatyw społecznych. Ochrona środowiska musi być brana pod uwagę przy planowaniu wszystkich przedsięwzięć gospodarczych, urbanizacyjnych i komunikacyjnych. Szeroko rozumiane zagadnienia ekologiczne stanowią także jeden z zasadniczych elementów i filarów rozwoju edukacji, zarówno formalnej, jak i nieformalnej. Muszą być one uwzględniane w projektowaniu podstaw programowych, opracowywaniu podręczników oraz innych materiałów szkolnych. Najważniejszym wydarzeniem o randze międzynarodowej, które wpłynęło na rozwój świadomości proekologicznej oraz edukacji środowiskowej, zarówno w wymiarze światowym, jak i lokalnym, był Szczyt Ziemi, który odbył się w brazylijskim Rio de Janeiro w dniach od 3 do 14 czerwca 1992 r. Było to największe spotkanie przywódców państwowych, którzy zajmowali się problemami dotyczącymi ochrony środowiska. Oczywiście wszyscy, dla których nie są obce zagadnienia ekologiczne, łatwo dostrzegają, że data brazylijskich obrad nie była przypadkowa. Prawie dokładnie dwadzieścia lat wcześniej odbyła się w Sztokholmie międzynarodowa konferencja poświęcona ochronie środowiska. To właśnie ona dała pierwszy znaczący sygnał do podjęcia problematyki ekologicznej na płaszczyźnie międzynarodowej, także do rozwoju edukacji środowiskowej. Pięć lat po zakończeniu obrad w Rio de Janeiro odbył się kolejny Szczyt Ziemi, tym razem w Nowym Jorku (23–27 czerwca 1997 r.), a dziesięć lat później w Johannesburgu (26 sierpnia – 4 września 2002 r.). Dokumenty z dwóch ostatnich Szczytów Ziemi wyraźnie nawiązują do uchwał i zadań wyznaczonych przez konferencję w Rio de Janeiro.

Jest to wystarczający powód, aby naszą uwagę skoncentrować na południowo-amerykańskich obradach. Do Brazylii przyjechali przedstawiciele z niemal stu osiemdziesięciu państw. Ich ranga była wysoka: prezydenci, premierzy i ministrowie [Green 2008, ss. 580–581; Pieńkos 2004, ss. 626–634].

Przeglądając dokładnie oenztetowskie rezolucje, odkrywamy, jak krok po kroku przygotowywano się do zorganizowania brazylijskich obrad. Oficjalnie rozpoczęły się one już w roku 1988, dokładnie 20 grudnia 1988 r. Zgromadzenie Ogólne poświęciło wówczas kwestiom organizacyjnym specjalną sesję. W uchwalonej rezolucji (rez. 43/196) nawiązywano do konferencji sztokholmskiej. Przypominano, że w stolicy Szwecji wskazywano na potrzebę odbycia kolejnego międzynarodowego spotkania na temat ochrony środowiska. Nie mamy żadnego prawa sądzić, że była to najważniejsza przyczyna rozpoczęcia przygotowań. Zgromadzenie Ogólne uznało, że pojawiło się wiele nowych kwestii dotyczących środowiska. W obliczu światowego charakteru nabrzmiałych problemów dotyczących zanieczyszczenia – czytamy w dokumencie – wszystkie państwa powinny okazywać wspólne zainteresowanie wspieraniem polityki mającej na celu osiągnięcie „zrównoważonego i środowiskowo pewnego rozwoju”. Na końcu powrócimy do tego nowego tworu językowego. Jednocześnie – jak podaje dokument – ważne dla wszystkich państw stało się podjęcie skutecznych środków, mających na celu ochronę, odnowienie i poprawienie stanu środowiska naturalnego. Rezolucja wskazuje na jeszcze jedną ważną rzecz. Podkreśla, co powinno być oczywiste, konieczność technicznej współpracy między krajami wysoko uprzemysłowionymi a rozwijającymi się na polu możliwości rozpoznawania, analizowania, monitorowania, zarządzania oraz zapobiegania potencjalnym, negatywnym skutkom, jakie niosą dla środowiska dynamicznie powstające na świecie gospodarki. W dokumencie czytamy także, że zagrożenia środowiska mają często ponadnarodowe znaczenie, a ich nie cierpiąca zwłoki natura wymaga wzmocnienia międzynarodowego oraz skoordynowanego działania. Dla naszych rozważań konieczne wydaje się na tym etapie badań zasygnalizowanie, że rezolucja wymienia również ogólnie problematykę, która powinna być podjęta podczas konferencji. Być może wyciągniemy zbyt daleko idące wnioski, gdy stwierdzimy, że w postulacie mówiącym o konieczności dokładniejszego przyjrzenia się aktywności państw oraz organizacji międzynarodowych pod kątem możliwości włączenia kwestii ekologicznych w sferę politycznych i społecznych działań, odnajdziemy miejsce dla kwestii edukacji środowiskowej [<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/531/75/IMG/NR053175.pdf?OpenElement>, dostęp 6 kwietnia 2012].

Niestety, poza tą jedyną, wątpliwą uwagą, nie znajdujemy w tekście propozycji poruszenia problematyki edukacji ekologicznej podczas planowanej

konferencji. Cenna dla naszych poszukiwań będzie jednak sugestia, że poproszono sekretarza generalnego ONZ oraz członków Rady Nadzorczej Programu Środowiskowego o to, aby swoje uwagi na temat programu konferencji wyraziły także rządy poszczególnych państw. Program Środowiskowy ONZ (UNEP – skrót pochodzi od angielskiej nazwy *United Nations Environment Programme*) jest wyspecjalizowaną agendą ONZ, zajmującą się kwestią dotyczącą ochrony środowiska na poziomie światowym i regionalnym, a która została powołana do życia przez Zgromadzenie Ogólne 15 grudnia 1972 r. (rez. nr 2997 [XXVII]). W dokumencie tym czytamy, że Rada Zarządzająca będzie zajmowała się międzynarodową współpracą w dziedzinie ochrony środowiska, [<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/270/27/IMG/NR027027.pdf?OpenElement>, dostęp 6 kwietnia 2012 r.].

W roku następnym, 22 grudnia 1989 r. Zgromadzenie Ogólne ponownie zajęło się kwestią organizacji konferencji poświęconej ochronie środowiska. Zaproponowano, aby trwała ona dwa tygodnie, a na czele delegacji stały osoby o wysokiej randze państwowej. Mając na uwadze datę obrad, stwierdzono, że ich termin powinien „się zbiegać z obchodami Światowego Dnia Środowiska” (rez. 44/228) [<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/549/87/IMG/NR054987.pdf?OpenElement>, dostęp 6 kwietnia 2012 r.]. Przypomnijmy, że wspomniany dzień obchodzony jest 5 czerwca każdego roku. Organizowane w tym czasie obchody mają uzmysłowić społeczności międzynarodowej potrzebę ogólnoświatowej współpracy w dziedzinie ochrony środowiska oraz upowszechniać najważniejsze postulaty konferencji sztokholmskiej [Grodzińska-Jurczak 2000, s. 330]. Już w tym czasie rząd brazylijski wyraził gotowość pełnienia roli gospodarza, wyznaczono także komitet przygotowawczy.

Nawet krótkie i pobieżne spojrzenie na dokument przyjęty 22 grudnia 1989 r. pozwala zaprezentować nam powody, które decydowały o przygotowaniach do konferencji. W uchwalonej rezolucji czytamy, że problemy dotyczące środowiska nabrały nie tylko ogólnoświatowego zasięgu, lecz wymagają również rozwiązań na poziomie międzynarodowym, regionalnym i krajowym. Owe problemy to obserwowane zjawiska wskazujące na zmiany klimatyczne, zmniejszenie zasięgu warstwy ozonu, zanieczyszczenie powietrza, skażenie oceanów i mórz oraz degradacja naturalnych zasobów lądowych. Wskazano także na powiększanie się obszarów pustynnych oraz występowanie suszy na terenach, na których dotąd zjawiska tego nie było. Dyskusji na poziomie międzynarodowym wymaga przedyskutowania zagadnienia nadmiernej produkcji przemysłowej oraz wzrastającej konsumpcji wyprodukowanych towarów, szczególnie w krajach zindustrializowanych. Rezolucja stwierdza wprost, że odpowiedzialność za zanieczyszczenie środowiska ponoszą przede wszystkim

kraje wysoko uprzemysłowione i to one powinny naprawić wyrządzone szkody. Kraje wysoko rozwinięte są odpowiedzialne za emisję zanieczyszczeń do środowiska, a także wytwarzanie toksycznych, trwale niebezpiecznych odpadów dla ekosystemów. Wyjaśnijmy krótko, że ekosystem to organizmy (biocenoza) i środowisko (biotop), w którym one występują oraz, że elementy te są ze sobą w stałych relacjach [Weiner 1998, ss. 133–134]. W krajach rozwijających się należy rozwiązać przede wszystkim problem ubóstwa, a ochrona środowiska powinna być postrzegana jako integralna część procesu rozwoju. Na szczególne podkreślenie zasługuje uwaga, że nie można traktować oddzielnie zagadnienia dotyczącego ochrony środowiska i problemów związanych z rozwojem gospodarczym oraz społecznym. Dotychczasowe analizy pozwalają nam prawnomocnie sformułować pierwszy ważny wniosek dla naszych badań. Edukacja ekologiczna, co podkreślają także liczne publikacje, powinna w swoim programie i szczegółowej tematyce w sposób odpowiedzialny uwzględnić potrzebę zrównoważonego rozwoju [Winiarski 2005, ss. 5–7]. Zaznaczmy, że w budowie programów szkolnych nie należy oddzielać zagadnień dotyczących ochrony środowiska od problematyki dotyczącej rozwoju gospodarczego i społecznego. Wiąże się z tym także kwestia ubóstwa, prowadzonych wojen i konfliktów międzynarodowych.

W perspektywie naszych analiz pojawia się pytanie, które zostało postawione już wcześniej. Czy tym razem, pośród celów konferencji, wskazano na potrzebę oceny i weryfikacji istniejących programów szkolnych w perspektywie edukacji ekologicznej? Pobieżne spojrzenie na zarysowany w rezolucji program pozwala stwierdzić, że postawiono sobie wysokie wymagania. Oczekiwano bowiem, że spotkanie przybliży rozwiązanie aż dwudziestu trzech zagadnień, które pomogą w realizacji planu zrównoważonego rozwoju. Naszej uwadze nie mogą umknąć dwa punkty. Mianowicie, rezolucja wskazuje, że celem konferencji jest wspieranie działań, które mają na celu kreowanie postaw dla ochrony i poprawy stanu środowiska, szczególnie w krajach rozwijających się. To ogólne stwierdzenie, jak możemy słusznie założyć, można zrealizować przez systematyczną edukację środowiskową, uzupełnione zostaje w punkcie dziewiętnastym. Czytamy w nim wprost, że jednym z celów konferencji jest „wspieranie edukacji ekologicznej, szczególnie młodszego pokolenia. Konferencja powinna zająć się również rozważeniem innych sposobów poprawy świadomości ludzi w kwestii wartości, jaką samą w sobie jest środowisko” [<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/549/87/IMG/NR054987.pdf?OpenElement>, dostęp 6 kwietnia 2012 r.].

W naszych poszukiwaniach powracamy jeszcze raz na chwilę do przygotowań konferencji w Rio de Janeiro. Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego z 19 grudnia 1991 r. podkreśliła kolejny raz, że na czele delegacji konkretnych

państw powinni stać przywódcy państwowi (rez. 46/168). Zdecydowano się zaprosić przedstawicieli wszystkich państw członkowskich ONZ, stałych obserwatorów, a także – co może w pewien sposób zastanawiać – reprezentantów ruchów wyzwoleniczych, które były uznawane przez Organizację Jedności Afrykańskiej (od 2002 – Unia Afrykańska) [<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/582/56/IMG/NR058256.pdf?OpenElement>, dostęp 6 kwietnia 2012 r.]. Konferencja miała pogodzić troski wyrażane przez przedstawicieli krajów uprzemysłowionych o postępującą degradację środowiska z dążeniami państw rozwijających się do przyspieszenia rozwoju i industrializacji. Przedstawiciele państw rozwiniętych zgodzili się uruchomić finansowe mechanizmy, które przyznawałyby subwencje krajom rozwijającym się na projekty ochrony środowiska, zmniejszenie emisji gazów, czego konsekwencją jest niszczenie warstwy ozonu, ubożenie różnorodności gatunkowej roślin i zwierząt oraz degradacja i skażenie wód międzynarodowych.

Wskazaliśmy powyżej, że konferencja odbyła się od 3 do 14 czerwca 1992 r. Na jej zakończenie przyjęto „Deklarację na temat środowiska i rozwoju” oraz „Agendę 21” – program wdrażania w życie zrównoważonego rozwoju. Listę przyjętych dokumentów uzupełniają trzy dalsze teksty: „Deklaracja o ochronie lasów”, „Ramowa konwencja ONZ w sprawie zmian klimatu” oraz „Konwencja na temat różnorodności biologicznej”. Wyniki obrad w Rio de Janeiro zostały zaaprobowane przez Zgromadzenie Ogólne w dniu 22 grudnia 1992 r. Tego samego dnia utworzono Komisję do spraw Zrównoważonego Rozwoju (rez. 47/190 i 47/191) [<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/025/57/IMG/NR002557.pdf?OpenElement>, dostęp 6 kwietnia 2012 r. oraz <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/025/58/IMG/NR002558.pdf?OpenElement>, dostęp 6 kwietnia 2012 r.].

Postawmy najważniejsze dla naszych rozważań pytanie: jakie stanowisko zajęli uczestnicy brazylijskiej konferencji na temat edukacji środowiskowej? Ku naszemu zaskoczeniu możemy stwierdzić, że nie znalazło się miejsce dla tej problematyki w „Deklaracji na temat środowiska i rozwoju”, w której zawarto aż dwadzieścia siedem postulatów. W punkcie dwudziestym drugim, poświęconym bezpośrednio młodzieży, czytamy, że należy zmobilizować oraz wykorzystać „kreatywność, ideały i odwagę młodzieży całego świata dla wytworzenia trwałego partnerstwa, którego celem jest osiągnięcie zrównoważonego rozwoju i zapewnienie lepszej przyszłości dla wszystkich ludzi”.

Kilka uwag na temat edukacji znajdujemy w deklaracji poświęconej ochronie lasów. Celem „Deklaracji o ochronie lasów” – jak czytamy w preambule do tego dokumentu – jest „stworzenie podstaw do zagospodarowania, ochrony oraz trwałego i zrównoważonego funkcjonowania lasów”. Cały dokument składa się z piętnastu punktów. W punkcie dwunastym – poświęconym mię-

dzy innymi edukacji – czytamy, że „należy umacniać krajowe, a tam, gdzie już istnieją, również regionalne i międzynarodowe instytucje, które zajmują się nauczaniem, szkoleniem, badaniami naukowymi, techniką, ekonomią oraz antropologicznymi i społecznymi zasadami gospodarowania lasami”. Wymienione instytucje mają zasadnicze znaczenie dla ochrony lasów i prawidłowego zarządzania nimi („Deklaracja o ochronie lasów”). Podsumowując krótko, możemy stwierdzić, że deklaracja nie zajmuje się bezpośrednio edukacją środowiskową w sposób szczegółowy. Pozostaje na poziomie ogólnych sformułowań.

Podczas konferencji w Rio de Janeiro, jak mogliśmy przeczytać powyżej, zaprezentowano także „Ramową konwencję ONZ na temat zmian klimatu”. Tekst dokumentu określa zasady międzynarodowej współpracy, dotyczące ograniczenia emisji do atmosfery gazów cieplarnianych, głównie emisji dwutlenku węgla, które uznawane są za jedną z przyczyn globalnego ocieplenia. Składa się on z dwudziestu pięciu artykułów. Kwestię edukacji poruszono w czwartym i szóstym artykule. Sygnatariusze dokumentu postanowili „promować i współpracować w zakresie edukacji, szkoleń oraz w szerzeniu świadomości społecznej w sprawach związanych z globalnymi zmianami klimatu [...]”. Zachęcając do uczestnictwa w tym procesie, zgodziły się one na uwzględnienie w tych działaniach organizacji pozarządowych. Artykuł szósty zobowiązuje strony do popierania rozwoju i wdrażania programów edukacyjnych oraz do budzenia świadomości społecznej w sprawach dotyczących zmian klimatycznych oraz ich skutków. Podobnie jak poprzednio odnotujmy, że również w tym dokumencie podkreślono ogólnie rolę szkolnictwa w kwestii reagowania na dokonujące się zmiany klimatyczne („Ramowa konwencja Narodów Zjednoczonych w sprawie zmian klimatu”).

Krótkie postulaty dotyczące edukacji znajdują się również w „Konwencji o różnorodności biologicznej”, która składa się z czterdziestu dwóch artykułów. Przez różnorodność biologiczną rozumie się w dokumencie „różnicowanie wszystkich żywych organizmów pochodzących *inter alia* z ekosystemów, których są one częścią”. W konwencji jest mowa o różnorodności w obrębie jednego gatunku, między gatunkami oraz ekosystemami (zob. art. 2). Problematyka edukacyjna podjęta została w artykule trzynastym. Sygnatariusze tego dokumentu zachęcają do zrozumienia znaczenia, jakie ma ochrona różnorodności biologicznej oraz do podjęcia niezbędnych działań dla jej ochrony, wykorzystując w tym celu środki społecznego przekazu oraz programy edukacyjne. Konwencja zachęca także do nawiązania współpracy międzynarodowej w zakresie rozwoju programów edukacyjnych („Konwencja o różnorodności biologicznej”).

Dotychczasowe analizy dokumentów uchwalonych w Rio de Janeiro z perspektywy edukacji ekologicznej pozwalają stwierdzić, że problematyka ta zo-

stała tylko ogólnie poruszona w wyżej wymienionych tekstach. Nie wspomniano o niej w ogóle w „Deklaracji na temat środowiska i rozwoju”. Na początku niniejszych rozważań stwierdzono jednak, że brazylijski Szczyt Ziemi w Rio de Janeiro przyczynił się znacząco do rozwoju edukacji ekologicznej. Słuszny jest więc wniosek, że problematyka ta musiała zostać poruszona w „Agendzie 21”.

W telegraficznym skrócie przedstawimy główne tematy poruszone w „Agendzie 21”, która jest podzielona na cztery części. W pierwszej z nich, zatytułowanej „Wymiar społeczny i ekonomiczny”, wezwano do nawiązania efektywnego partnerstwa między państwami, jak i do wzmocnienia krajowej oraz międzynarodowej polityki w celu dostosowania jej do zmieniającej się rzeczywistości, przede wszystkim w sferze gospodarczej. Część druga, „Zachowanie oraz zarządzanie zasobami naturalnymi na rzecz rozwoju”, wzywa do wykorzystania wszystkich źródeł energii w taki sposób, aby z szacunkiem podchodzono do atmosfery, ludzkiego zdrowia i środowiska, w którym żyje człowiek. Wskazano, że usługi transportowe muszą w mniejszym stopniu przyczyniać się do zanieczyszczania atmosfery. W części trzeciej – „Wzmocnienie roli najważniejszych grup społecznych” zaznaczono, że w celu promowania zrównoważonego rozwoju należy podkreślić działalność kobiet, dzieci i młodzieży. Wskazano na potrzebę zaangażowania organizacji pozarządowych, związków zawodowych, rolników, naukowców oraz władz lokalnych. W końcu, w części ostatniej, zatytułowanej „Sposoby realizacji”, podjęto kwestie finansowe, rozwoju technologii przyjaznej dla środowiska, zajęto się wkładem nauki, edukacji i działalności praktycznej na rzecz ochrony przyrody [Osmańczyk, Mango 2003, ss. 41–42].

Zasygnalizowaliśmy powyżej, że zagadnienie edukacji ekologicznej poruszone zostało w ostatniej, czwartej części „Agendy 21”. Ze zrozumiałych więc względów koncentrujemy naszą uwagę na tej części dokumentu, która podobnie jak poprzednie podzielona została na rozdziały. Kwestia edukacji przedstawiono w sposób zwięzły w kilku z nich. I tak, w rozdziale dwudziestym siódmym, „Umocnienie roli organizacji pozarządowych – partnerów w działaniach na rzecz trwałego i zrównoważonego rozwoju”, podkreślono potrzebę aktywizacji wszystkich grup społecznych. Kwestia edukacji ekologicznej pojawia się pośród postulatów skierowanych do rządów. Czytamy, że powinny one dokonać przeglądu własnych systemów edukacyjnych, pozwalając na szersze uczestnictwo organizacji pozarządowych w oświacie formalnej i nieformalnej oraz, ogólnie, w kształtowaniu świadomości publicznej [„Agenda 21”, s. 447, 450]. W rozdziale trzydziestym piątym, „Nauka dla trwałego i zrównoważonego rozwoju”, wskazano na konieczność integracji nauk ścisłych, ekonomicznych i społecznych w celu wyjaśniania wpływu działań gospodarczych i przemian społecznych na środowisko; zaproponowano badania nad wpływem degradacji

środowiska na stosunki gospodarcze, zarówno w skali lokalnej, jak i globalnej. W tym samym rozdziale zalecono „umocnienie naukowej infrastruktury w szkołach i na uniwersytetach” [„Agenda 21”, s. 493, 496, 499].

Problemy dotyczące edukacji najobszerniej zostały poruszone w rozdziale trzydziestym szóstym, zatytułowanym „Promowanie nauczania, kształcenie świadomości społecznej i szkolenia w zakresie trwałego i zrównoważonego rozwoju oraz ochrony środowiska”. Nie znaczy to jednak wcale, że wszystkie poruszone tutaj zagadnienia odnoszą się bezpośrednio do edukacji ekologicznej. Niektóre z nich wskazują na konieczność podniesienia poziomu szkolnictwa w ogóle lub zmniejszenia analfabetyzmu, zrównania w wykształceniu mężczyzn, kobiet, jak i dzieci. To oczywiste, ponieważ „Agenda 21” skierowana jest do wszystkich państw członkowskich ONZ. Skoncentrujmy się jednak na problematyce dotyczącej edukacji ekologicznej. Zupełnie zrozumiałe wydają się uwagi, że nauczanie na poziomie podstawowym stanowi grunt dla wszelkiej edukacji środowiskowej. W proces kształtowania etycznych i wartościowych postaw ludzi, budowania świadomości społecznej uwrażliwionej na problemy dotyczące zrównoważonego rozwoju, włączona ma być zarówno edukacja formalna, jak i nieformalna. Pośród najważniejszych celów związanych bezpośrednio z edukacją ekologiczną „Agenda 21” wskazuje na:

1. uświadomienie wszystkich grup społecznych w zakresie problemów dotyczących ochrony środowiska oraz trwałego i zrównoważonego rozwoju;
2. konieczność uzyskania powszechnego dostępu do edukacji podejmującej problematykę ochrony środowiska i trwałego, zrównoważonego rozwoju zarówno przez dzieci w wieku szkolnym, jak i przez osoby dorosłe;
3. integrację zagadnień dotyczących ochrony środowiska i zrównoważonego rozwoju ze wszystkimi programami szkolnymi.

Jak zrealizować wskazane powyżej cele? Na to pytanie stara się również odpowiedzieć „Agenda 21”. Podobnie jak poprzednio, pomijamy uwagi dotyczące szkolnictwa w perspektywie ogólnej, koncentrując się na kwestiach edukacji środowiskowej. Postulaty zostały skierowane przede wszystkim do rządów i ciał odpowiedzialnych za organizację szkolnictwa. Uczestnicy obrad w Rio de Janeiro wymagają więc od rządów, aby:

1. w przeciągu trzech lat przygotowały strategie mające zintegrować zagadnienia dotyczące rozwoju i ochrony środowiska na wszystkich poziomach nauczania. Problematykę tę należy uwzględnić w programach nauczania każdego z przedmiotów, korzystając z szerokiej współpracy różnych grup społecznych;
2. powołały na poziomie krajowym ciała doradczo-koordynacyjne, zajmujące się problematyką ochrony środowiska;

3. przygotowały programy szkoleniowe dla wszystkich nauczycieli, pracowników administracji, osób odpowiedzialnych za tworzenie planów szkolonych;
4. tworzyły aktywne plany pracy dotyczące ochrony środowiska. W procesie tym powinny uczestniczyć zarówno nauczyciele, jak i uczniowie;
5. popierały sprawdzone metody nauczania, jak i tworzyły nowatorskie koncepcje;
6. wspierały szkoły wyższe oraz instytucje naukowe zajmujące się rozwojem i edukacją środowiskową oraz przygotowały dla wszystkich studentów międzydyscyplinarne kursy;
7. wzmacniały już istniejące lub tworzyły nowe lokalne centra, zajmujące się doskonaleniem interdyscyplinarnych badań i edukacją w zakresie ochrony środowiska i zrównoważonego rozwoju;
8. wspierały istniejące, nieformalne inicjatywy działające na polu edukacji ekologicznej;
9. promowały programy nauczania dla osób dorosłych; zachęcały szkoły o profilu technicznym, biznesowym oraz rolniczym do włączenia problematyki zrównoważonego rozwoju i edukacji do własnych programów nauczania („Agenda 21”, ss. 507–516].

Szczyt Ziemi w Rio de Janeiro stanowi pozytywny przełom dla zainteresowania opinii światowej problemami ochrony środowiska w aspekcie zrównoważonego rozwoju. Podsumujmy więc nasze dotychczasowe badania. „Agenda 21” postuluje prowadzenie edukacji ekologicznej na wszystkich poziomach nauczania, także osób dorosłych. Problematyka ta powinna być uwzględniana w programach edukacyjnych każdego przedmiotu. Krąg miejsc, gdzie powinna docierać owa edukacja, wykracza zdecydowanie poza ramy szkół i uniwersytetów. W tym samym trzydziestym szóstym rozdziale czytamy bowiem, że „państwa powinny tworzyć we wszystkich sektorach instytucje edukacyjne, przede wszystkim w sektorze usług, aby miały one większy udział w kształtowaniu świadomości społecznej” w dziedzinie ochrony środowiska.

Pięć lat po zakończeniu Szczytu Ziemi w Rio de Janeiro odbyło się kolejne spotkanie poświęcone kwestii zrównoważonego rozwoju oraz ochronie środowiska zorganizowane przez ONZ, w którym uczestniczyło ponad stu przywódców państwowych. Z powodu upływu lat, znany jest on, jako Szczyt Ziemi + 5. Dokładnie, odbył się on w Nowym Jorku, od 23 do 27 czerwca 1997 r. [Pietraś 2007, s. 448]. O planach takiej konferencji mówił raport końcowy z brazylijskich obrad. Potwierdza to także rezolucja Narodów Zjednoczonych z 16 grudnia 1996 r. (rez. 51/181). Celem obrad miała być ocena postępów

w realizacji „Agendy 21”. Rezolucja ONZ wyraźnie stwierdza, że przedmiotem obrad nie może być renegecja postanowień zawartych w „Agendzie 21” oraz „Deklaracji na temat środowiska i rozwoju”. W trakcie przygotowań należało się skoncentrować na wypełnianiu zobowiązań wynikających z „Agendy 21” oraz sposobach ich dalszej realizacji. Rezolucja wspomina również o edukacji środowiskowej. Mianowicie, wskazano, że na etapie przygotowawczym należy rozważyć takie zagadnienia jak ubóstwo i zdrowie, szkolnictwo, rozwój nauki oraz przepływ nowoczesnych technologii [<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N97/762/13/PDF/N9776213.pdf?OpenElement>, dostęp 6 kwietnia 2012 r.].

Dnia 28 czerwca 1997 r. podczas nadzwyczajnego Zgromadzenia Ogólnego przyjęto dokument zatytułowany „Program wprowadzania w życie Agendy 21”, który jest podsumowaniem nowojorskich obrad. Kwestia edukacji ekologicznej pojawia się wielokrotnie w całym tekście. Naszą uwagę koncentrujemy przede wszystkim na rozdziale trzecim dokumentu zatytułowanym „Wprowadzenie w życie Agendy 21 w obszarach wymagających natychmiastowego działania”. Znajdujemy tam intrygujący podrozdział (punkty od 105 do 110), zatytułowany „Edukacja i świadomość”. Czytamy, że fundamentem dla realizacji zrównoważonego rozwoju jest skuteczny, dofinansowany i dostępny dla wszystkich edukacyjny system, zbudowany przede wszystkim na podstawowym i średnim poziomie nauczania. Rozwija on ludzkie zdolności i przyczynia do powszechnego dobrobytu. Edukacja, która realizuje program nauczania w ramach zrównoważonego rozwoju, powinna być kontynuowana przez całe życie. Podobnie jak we wcześniejszych tekstach, tak i tutaj podkreślono jej interdyscyplinarny wymiar. W tekście pojawia się pewne novum, na które warto zwrócić uwagę. Mianowicie, podkreślono, że edukacja powinna mieć również wymiar wielokulturowy. Nie zapomniano o potrzebie stałego dokształcania nauczycieli. Według dokumentu – te ogólne wskazania dotyczą również krajów, w których istnieje rozbudowany i trwały system szkolnictwa. To przecież dzięki niemu kształtuje się powszechna akceptacja całych społeczeństw dla procesu zrównoważonego rozwoju. Krótko zalecono zaangażowanie szerokiego spektrum instytucji, począwszy od sfery biznesowej po organizacje młodzieżowe, międzynarodowe, pozarządowe, szkolnictwo wyższe oraz rządy poszczególnych państw [„Programme for the Further Implementation of Agenda 21”].

Na koniec tych zwięzłych uwag poświęconych Szczytowi Ziemi + 5 zwróćmy uwagę na trzy rzeczy. Po pierwsze, z przyjętego dokumentu wynika, że szefowie rządów oraz przedstawiciele innych delegacji potwierdzili, iż „Agenda 21” stanowi fundamentalny program działania dla osiągnięcia zrównoważonego rozwoju. Podkreślili, że wprowadzenie w życie całej „Agendy 21” pozostaje niezmiernie ważne i jest bardziej naglące niż kiedykolwiek (art. 4). Z aprobatą

czytamy, że w toku dotychczasowych prac osiągnięto już wiele pozytywnych rezultatów. Po drugie, z niepokojem patrzymy jednak na kolejne stwierdzenia zawarte w oenzetowskim dokumencie. Mianowicie, uczestnicy Zgromadzenia Ogólnego przyznali: „jesteśmy do głębi zatroskani, ponieważ ogólne tendencje dla poszanowania zrównoważonego rozwoju są dzisiaj gorsze niż były w 1992 r.”. Po trzecie, kwestia edukacji środowiskowej na stałe znalazła swoje miejsce w całym procesie budowania zrównoważonego rozwoju. Nadając jej interdyscyplinarny wymiar, należy ją kontynuować przez całe życie. Edukacja ekologiczna zostanie podjęta w kolejnych oenzetowskich dokumentach.

Postępując logicznie, możemy założyć, że kolejny Szczyt Ziemi powinien odbyć się dziesięć lat po zakończeniu obrad w Rio de Janeiro i po pięciu w Nowym Jorku. Faktycznie, tak było. Podobnie też, jak w trakcie amerykańskich obrad, za podstawę do oceny osiągniętego postępu w realizacji założeń zrównoważonego rozwoju miały służyć dokumenty przyjęte w Rio de Janeiro, a szczególnie „Agenda 21”. Uczestnicy konferencji mieli uwzględnić również w perspektywie swoich badań decyzje podjęte w Nowym Jorku. W rezolucji ONZ z 15 grudnia 1998 r., w trakcie której podjęto decyzję o odbyciu kolejnego Szczytu Ziemi, znajdujemy stwierdzenie, że „Agenda 21” stanowi podstawowy program działania na rzecz osiągnięcia zrównoważonego rozwoju. Zarówno ona, jak „Program wprowadzania w życie Agendy 21” wzmacniają proces pełnej realizacji wyników konferencji w Rio de Janeiro. Procedura przygotowawcza była podobna. Organizację konferencji powierzono Komisji do spraw Zrównoważonego Rozwoju (rez. 53/188) [<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N99/768/25/PDF/N9976825.pdf?OpenElement>, dostęp 6 kwietnia 2012 r.]. W kolejnym oenzetowskim dokumencie, w których podsumowywano przygotowania do następnego szczytu, a więc w rezolucji nr 54/218 z 22 grudnia 1999 r. znajdujemy niepokojące stwierdzenia: „Mimo że dokonał się pewien postęp, szczególnie na poziomie lokalnym, to jednak ogólne tendencje mające na celu wzrost szacunku dla światowego środowiska nie uległy poprawie [...]” [<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N00/271/69/PDF/N0027169.pdf?OpenElement>, dostęp 6 kwietnia 2012 r.]. Ciekawe, czy autorzy tekstu mieli również na uwadze edukację ekologiczną i proces wprowadzania jej w życie.

W naszych dalszych analizach wypada na chwilę zatrzymać się przy „Deklaracji Milenijnej” uchwalonej przez Zgromadzenie Ogólne w dniu ósmego września 2000 r., mimo że nie poruszono w niej kwestii edukacji środowiskowej w ogóle. Tekst składa się z trzydziestu dwóch punktów. W punkcie dwudziestym pierwszym czytamy, że „nie wolno nam szczędzić wysiłków, aby uchronić całą ludzkość, a zwłaszcza nasze dzieci i wnuki od groźby życia na planecie nieodwracalnie zniszczonej przez działalność człowieka i pozbawio-

nej zasobów adekwatnych do ich potrzeb”. W kolejnym, dwudziestym drugim punkcie, państwa członkowskie potwierdziły swoje zaangażowanie na rzecz uczestniczenia w procesie budowy zrównoważonego rozwoju, w tym także dla zasad zawartych w „Agendzie 21”. Odnotujmy fakt, że deklaracja podejmuje zagadnienie edukacji w ogólności. W punkcie dziewiętnastym zapisano, że ONZ chce, aby do 2015 r. „dzieci na całym świecie zyskały możliwość ukończenia pełnego cyklu nauki na szczeblu podstawowym i zapewniły zarówno dziewczętom, jak i chłopcom równy dostęp do wszystkich szczebli oświatowych” („United Nations Millennium Declaration”).

Przyglądając się kolejnym etapom przygotowań do następnego Szczytu Ziemi, odnotujmy jedną wypowiedź zawartą w rezolucji ONZ z 20 grudnia 2000 r. Mianowicie, stwierdza ona, że w trakcie obrad i przygotowań „Agenda 21” oraz „Deklaracja na temat środowiska i rozwoju” nie powinny być renegecjowane. Przeciwnie, należy podjąć działania na rzecz wprowadzenia w życie dokumentów z Rio de Janeiro i z Nowego Jorku. Zarówno podczas Szczytu, jak i w okresie przygotowawczym, należy się skoncentrować na możliwościach zapewnienia równowagi między rozwojem ekonomicznym i społecznym oraz ochroną środowiska. Uznano, że wymienione elementy stanowią nierozzerwalne komponenty dla realizacji celów zrównoważonego rozwoju. W szczegółowo zaprezentowanym programie przygotowań oraz wypunktowanych celach konferencji nie wspomniano o edukacji (rez. 55/199) [<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N00/571/15/IMG/N0057115.pdf?OpenElement>, dostęp 6 kwietnia 2012 r.]. Możemy jednak założyć, że kwestia ta znalazła się w perspektywie prac Komisji do spraw Zrównoważonego Rozwoju. Była przecież ona omawiana w trakcie wcześniejszych Szczytów Ziemi.

Kolejny Szczyt Ziemi został zorganizowany w Johannesburgu. Obrady trwały od 26 sierpnia do 4 września 2002 r. [Deputa 2003, ss. 161–162]. Ówczesny sekretarz generalny ONZ Kofi A. Annan, w październiku 2001 r. przypominał, że zagadnienie zrównoważonego rozwoju nie jest łatwym celem do realizacji. Mając na uwadze zbliżające się obrady, podkreślił, że „potrzebne będzie dokonanie istotnych zmian w sferze podejmowania decyzji na najwyższych szczeblach, jak i w codziennej postawie producentów i konsumentów”. Zaznaczył, że kraje członkowskie ONZ zobowiązały się realizować „Agendę 21”, która stanowi pełny plan działań dla zrównoważonego rozwoju. Konferencja w Johannesburgu będzie okazją, „by nabrać nowej dynamiki w dążeniu do zbudowania bezpiecznej przyszłości. Szczyt musi zjednoczyć świat i doprowadzić do zawiązania globalnych sojuszy w celu realizacji „Agendy 21”. Jego uczestnicy dadzą jasne przesłanie, że zrównoważony rozwój jest nie tylko koniecznością, lecz także wyjątkową okazją do stworzenia trwalszej podstawy funkcjonowania naszych gospodarek i społeczeństw” [Annan 2001].

Zasygnalizowany krótko plan przygotowań do johannesburskiej konferen-

cji nie wspominał bezpośrednio o edukacji środowiskowej. Podobnie jednak jak w dokumentach przyjętych podczas obrad w Nowym Jorku, tak i teraz problematyka ta pojawiła się w kilku miejscach. W osiemnastym punkcie „Johannesburskiej deklaracji na temat zrównoważonego rozwoju” wyrażono nadzieję, że między innymi przepływ nowoczesnych technologii oraz edukacja przyczynią się na zawsze do zapomnienia o zacofaniu („Johannesburg Declaration on Sustainable Development”). Znacznie szerzej problematyka edukacji ekologicznej podjęta została w innym dokumencie, a mianowicie w „Planie wprowadzenia w życie postanowień Światowego Szczytu na temat Zrównoważonego Rozwoju”. Zagadnienie to omawiają punkty od 109 do 117. Ogólnie, podkreślono w nich, że edukacja jest istotna dla wspierania zrównoważonego rozwoju. Mając zaś na uwadze edukację ekologiczną, wskazano na konieczność zapewnienia pomocy finansowej krajom rozwijającym się w celu wsparcia istniejących struktur oraz programów edukacyjnych. Zasygnalizowano także potrzebę ściślejszej integracji problematyki zrównoważonego rozwoju z samym szkolnictwem. Bez rozróżnienia na kraje rozwijające się i wysoko uprzemysłowione, podkreślono potrzebę uwzględnienia problematyki dotyczącej zrównoważonego rozwoju na wszystkich poziomach szkolnictwa. Edukacja ekologiczna powinna stanowić istotną część tych programów. Ponieważ edukacja środowiskowa jest długim procesem, należy zapewnić ciągłość samych systemów kształcenia. Z tego też powodu studenci szkół wyższych powinni mieć swobodny dostęp do programów poświęconych edukacji ekologicznej („Plan of Implementation of the World Summit on Sustainable Development”).

Zwróćmy tymczasem uwagę na dwie kwestie. Po pierwsze, zasygnalizujmy problem terminologii. Jeszcze przed Szczytem Ziemi w Rio de Janeiro w oficjalnych oenzetowskich dokumentach nie mówi się tylko o „zrównoważonym rozwoju” (*sustainable development*), lecz o „zrównoważonym i środowiskowo pewnym rozwoju” (*sustainable and environmentally sound development*). Fakt ten nie zawsze jest dostrzegalny w naszej rodzimej literaturze. Niezależnie od trudności związanych z tłumaczeniem angielskich terminów, należy zaznaczyć, że dla sprostania wymaganiom, jakie stają przed edukacją na rzecz zrównoważonego rozwoju, które wyznaczają oenzetowskie normy, konieczne jest zwiększenie świadomości proekologicznej oraz ukształtowanie systemu wartości i wypracowanie etyki środowiskowej. Ponadto, niezbędny okazuje się w tym względzie wzrost ludzkiej wrażliwości i zaangażowania na rzecz rozwiązywania konkretnych problemów oraz utrwalenie motywacji do działań proekologicznych [Cichy 2011, s. 86]. Po drugie, jaki obraz edukacji ekologicznej wyłania się z analizy wymienionych dokumentów? Powinna być ona prowadzona na wszystkich poziomach nauczania, począwszy od klas początkowych

po studia na uczelniach wyższych. Problematyka dotycząca zrównoważonego rozwoju i ochrony środowiska ma mieć swoje trwałe miejsce we wszystkich systemach edukacyjnych i przenikać każdą dziedzinę nauczania. W proces ten mają być włączeni nie tylko uczniowie, lecz także nauczyciele i administracja szkolna. Możemy zauważyć, że postulat, aby edukacja środowiskowa przenikała wszystkie dziedziny życia, jest w pełni zrozumiałą. Łatwiej byłoby go zrealizować, mając na uwadze szkolnictwo, w programach nauczania geografii, fizyki lub biologii. Trudności mogą się pojawić w przypadku matematyki.

W niniejszym opracowaniu najwięcej uwagi zwrócono na przygotowania i same dokumenty uchwalone w Rio de Janeiro w 2002 r. Jest to w pełni zrozumiałe. Kolejne Szczyty Ziemi, zarówno w Nowym Jorku, jak i w Johannesburgu, wyraźnie nawiązywały do tekstów przyjętych w trakcie brazylijskich obrad. Więcej, nawet postulowały, aby inicjatywy podejmowane na rzecz ochrony środowiska wyraźnie były prowadzone w perspektywie decyzji podjętych w Rio de Janeiro. Na koniec powiedzmy rzecz jeszcze jedną. W połowie 2012 odbył się następny Szczyt Ziemi. W kolejnych pracach na temat edukacji ekologicznej w perspektywie oenztetowskich dokumentów należy więc przeanalizować teksty uchwalone w 2012 r. Jawi się bowiem ważne pytanie: w jakim znaczeniu przyczyniły się one do rozwoju edukacji lub wskazały na kierunki i zadania stojące przed ludźmi odpowiedzialnymi za edukację?

Streszczenie

Ochrona środowiska stanowi najważniejszy imperatyw przy podejmowaniu wszystkich inicjatyw o charakterze gospodarczym, urbanizacyjnym i społecznym. Pełna i skuteczna realizacja tego zadania będzie możliwa tylko wówczas, kiedy całe społeczeństwa zachowają szacunek dla wartości proekologicznych ukształtowanych przez stałą i realizowaną na wszystkich poziomach nauczania edukację ekologiczną. Od kilkudziesięciu lat rozwija się ona w sposób dynamiczny, a szczególny impuls dla jej szybkiego rozwoju nadał Szczyt Ziemi w Rio de Janeiro (1992 r.). Zagadnie edukacji ekologicznej było podejmowane również podczas kolejnych Szczytów Ziemi: w Nowym Jorku (1997), Johannesburgu (2002 r.) i Rio de Janeiro (2012). Według oenztetowskich wskazań, zawartych w dokumentach z pierwszych trzech Szczytów Ziemi, powinna być ona prowadzona na wszystkich poziomach nauczania, począwszy od szkoły podstawowej po wyższe uczelnie oraz stanowić istotną część przedmiotów prowadzonych w ramach programów edukacyjnych. W edukacji ekologicznej mają uczestniczyć nauczyciele i szkolny personel administracyjny.

Słowa kluczowe: edukacja ekologiczna, ochrona środowiska, Szczyt Ziemi, zrównoważony rozwój.

Summary

In any economic, social, or urban planning initiative, the most important imperative is the protection of the environment. The full and effective realization of that challenge will only be possible when the whole society appreciates the ecological values which are shaped by the permanent education and conducted at every educational school level. In the past few decades, ecological education has developed in a dynamic way, but a special impulse was given during the Earth Summit in Rio de Janeiro (1992). The issue of ecological education was also taken up at the Earth Summit in New York (1997), in Johannesburg (2002) and in 2012. According to the United Nations recommendations from the first three meetings, it must be present at every level of education, starting from primary school until the university level and be a crucial part of every subject in the curriculum. The teachers and administrative personnel of the school must take part in ecological education as well.

Key-words: environmental education, environmental protection, Earth Summit, sustainable development.

Bibliografia

Agenda 21 [w:] I. Kulisz (red.), *Dokumenty końcowe Konferencji Narodów Zjednoczonych „Środowisko i Rozwój” Rio de Janeiro*, Instytut Ochrony Środowiska, Warszawa 1993.

Annan K.A. (2001), <http://www.unic.un.org.pl/johannesburg/> (dostęp 12 kwietnia 2012).

Cichy D. (2011), *Obszar edukacyjny filozofii zrównoważonego rozwoju*, „Edukacja biologiczna i środowiskowa”, tom 10, nr 1.

Deklaracja o ochronie lasów [w:] I. Kulisz (red.), *Dokumenty końcowe Konferencji Narodów Zjednoczonych „Środowisko i Rozwój” Rio de Janeiro*, Instytut Ochrony Środowiska, Warszawa 1993.

Deptuła W. (2003), *Edukacja ekologiczna w szkołach wyższych w Polsce*, „Edukacja Humanistyczna”, tom 5, nr 1–2.

Green O. (2008), *Kwestie ochrony środowiska* [w:] J. Baylis, S. Smith (red.), *Globalizacja polityki światowej. Wprowadzenie do stosunków międzynarodowych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.

Grodzińska-Jurczak M. (2000), *Światowy Dzień Ochrony Środowiska* [w:] Z. Otołęga (red.), *Encyklopedia biologiczna*, tom 10, Agencja Publicystyczno-Wydawnicza Opres, Kraków.

Johannesburg Declaration on Sustainable Development, <http://www.joburg.org.za/pdfs/johannesburgdeclaration.pdf> (dostęp 12 kwietnia 2012).

Konwencja o różnorodności biologicznej, <http://lisap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20021841532>, (dostęp 6 kwietnia 2012)

Pieńkos J. (2004), *Prawo międzynarodowe publiczne*, Kantor Wydawniczy Zakamczyce, Kraków.

Pietraś M. (2007), *Problemy ekologiczne* [w:] M. Pietraś (red.), *Międzynarodowe stosunki polityczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.

Plan of Implementation of the World Summit on Sustainable Development, http://www.unmillenniumproject.org/documents/131302_wssd_report_reissued.pdf, (dostęp 12 kwietnia 2012).

Programme for the Further Implementation of Agenda 21, <http://www.un.org/documents/ga/res/spec/aress19-2.htm> (dostęp 6 kwietnia 2012 r.).

Ramowa konwencja Narodów Zjednoczonych w sprawie zmian klimatu, http://www.kashue.pl/materialy/jicdm/konwencja_klimatyczna_pl.pdf (dostęp 6 kwietnia 2012).

United Nations Millennium Declaration, <http://www.undemocracy.com/A-RES-55-2.pdf> (dostęp 6 kwietnia 2012 r.).

Weiner J. (1998), *Ekosystem* [w:] *Encyklopedia biologiczna*, Z. Otołęga (red.), tom 3, Agencja Publicystyczno-Wydawnicza Opres, Kraków.

Winiarski M. (2005), *Współpraca w edukacji środowiskowej*, „Edukacja”, tom 21, nr 1.

Rezolucje ONZ

Rezolucja nr 2997 (XXVII) z 15 grudnia 1972 r.: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/270/27/IMG/NR027027.pdf?OpenElement> (dostęp 6 kwietnia 2012 r.).

Rezolucja nr 43/196 z 20 grudnia 1988 r.: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/531/75/IMG/NR053175.pdf?OpenElement> (dostęp 6 kwietnia 2012).

Rezolucja nr 44/228 z 22 grudnia 1989 r.: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/549/87/IMG/NR054987.pdf?OpenElement> (dostęp 6 kwietnia 2012 r.).

Rezolucja nr 46/168 z 19 grudnia 1991 r.: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/582/56/IMG/NR058256.pdf?OpenElement> (dostęp 6 kwietnia 2012 r.).

Rezolucja nr 47/190 z 22 grudnia 1992 r.: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/025/57/IMG/NR002557.pdf?OpenElement> (dostęp 6 kwietnia 2012 r.).

Rezolucja nr 47/191 z 22 grudnia 1992 r.: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/025/58/IMG/NR002558.pdf?OpenElement> (dostęp 6 kwietnia 2012 r.).

Rezolucja nr 51/181 z 16 grudnia 1996 r.: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N97/762/13/PDF/N9776213.pdf?OpenElement> (dostęp 6 kwietnia 2012 r.).

Rezolucja nr 53/188 z 15 grudnia 1998 r.: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N99/768/25/PDF/N9976825.pdf?OpenElement> (6 kwietnia 2012 r.).

Rezolucja nr 54/218 z 22 grudnia 1999 r.: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N00/271/69/PDF/N0027169.pdf?OpenElement> (dostęp 6 kwietnia 2012 r.).

Rezolucja nr 55/199 z 20 grudnia 2000 r.: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N00/571/15/IMG/N0057115.pdf?OpenElement> (dostęp 6 kwietnia 2012 r.).